

"Evropská vyhnání a vysídlení 20. století a velmoci".

Jiří Pešek

(přednáška: Učená společnost 19. 5. 2014)

Nucené migrace jsou trvale velkým a podstatným tématem moderních a soudobých dějin nejen Evropy, ale celého světa. Fenomén „vyhnání“ (na místě staršího „vyhubení“) se postupně etabloval od raného novověku, kdy se ovšem týkal především náboženských menšin. V průběhu 19. století nad tradičně dominující náboženskou motivací genocidní nebo transferové eliminace „cizích“ ergo menšinových a tedy většinové společnosti překážejících skupin převládly důvody „národní“ či širše etnické. To nevyklučuje skutečnost, že pro jisté národnosti byla typická ta která náboženská víra, takže nacionální a religijní identifikace a důvody pro skupinová nepřátelství byly často kombinovány.

Jaký historický jev tedy bude předmětem mojí pozornosti? Jde o násilnou eliminaci velkých skupin obyvatelstva, které se od statutární a dominující většinové společnosti odlišují národnostně, tedy jazykem, kulturou i pocitem nacionální sounáležitosti s jinde dominantním – titulárním - národem, případně které se od většinové společnosti odlišují jiným než vládnoucím náboženstvím jako výrazným nebo alespoň průvodním znakem své jinakosti.

K takovému „vymizení“ velkých, skupin obyvatelstva dochází několika způsoby: nejprostší je **útěk** – motivovaný vojenskými operacemi, terorem okupačního režimu nebo paramilitárních jednotek. Druhá – navazující - forma je **vyhnání** nepohodlné menšiny. Třetí jsou **deportace**, které literatura vnímá jako opatření uvnitř jednoho státu nebo říše. Čtvrtou a nejčastěji diskutovanou formou jsou **vysídlení**, tedy mezinárodními smlouvami různého typu regulované transfery, přesídlení, repatriace nebo výměn obyvatelstva – které s tím obvykle v nejmenším nesouhlasí. To, co obvykle v učené, juristicky založené evropské diskusi o čistkách chybí, je prosté **vyvraždění** veškerého „překážejícího“ obyvatelstva a uvolnění prostoru pro novoosídlence z řad titulárního národa. Za genocidu je považováno již nucené vysídlení.

Stranou pozornosti v tomto výkladu ponechám gigantickou a specifickou problematiku holocaustu, tedy především, i když zdaleka nejen nacistického projektu oloupení, ghettoisace, vysídlení a masové vraždy skupiny evropského obyvatelstva, která byla identifikována podle náboženské, nacionální nebo zcela vykonstruovaně rasové identifikace jako „židé“. Dostatečně hrůzné jsou i ostatní nucené migrace.

Princip jasně určitelné většiny a menšiny přitom není evropsky odjakživný. Naopak: pro velkou část kontinentu vždy platilo, že ho obývaly smíšené a dále se mísící komunity,

kde nejen komunikační řeč, ale i národně kulturní identita a dokonce i náboženství patřilo mezi charakteristiky, které bylo vždy znovu možno dohodnout, přizpůsobit podmínkám denní praxe. Stoupající hvězda státního nacionalismu ovšem nepřála podobným nepřehlednostem: Když se roku 1853 v Bruselu na kongresu poprvé sešli evropští statistikové, vznesla pruská delegace požadavek zavedení jazykového kritéria pro podchycení evropských populací. Rakušané tehdy oponovali poukazem na komplikovanost situace v mnohánárodnostní monarchii, ale během dvaceti let se pruské hledisko prosadilo. Petrifikoval ho třetí mezinárodní statistický kongres roku 1873 v Petrohradě. Znamenalo to, že při právě v Evropě zaváděných sčítáních lidu byla etablována kategorie jazyka jako jednoznačné orientační kritérium, o které se pak ve svých opatřeních opírala vládní politika. V lehce chaotické habsburské monarchii relativně dlouho zůstávalo určení jazykové a tím národní náležitosti fakultativní věcí každého občana. Od počátku 20. stol. však i toto kritérium nabývalo závazného dědičného charakteru. Zvláště závažný byl pak roku 1904 mezinárodně dohodnutý a od počátku meziválečné doby platný posun od statistického zjišťování řeči obcovací, tedy od otázky po tom, jakým jazykem ten který občan většinou hovoří, k deklaraci řeči mateřské, tedy jaký byl jazyk jeho rodiny.

Statistika se v onom něco více než půlstoletí radikální evropské a za hranice Evropy se rozšiřující modernizační byrokratizace rychle proměnila z nástroje, jehož pomocí se vlády snažily získat přehled o složení, rozmístění a charakteru obyvatelstva jejich států ve vysoce politizovaný a snadno zneužitelný nástroj homogenizace, asimilace, ovládnutí a manipulace obyvatelstva. Nešlo přitom jen o statisticky kategorizovaný popis společnosti. Tyto kategorie rychle našly cestu do nacionální a politické mentality lidí a poměrně silně se odrážely v sebeidentifikaci a vymezení velkých skupin zejména urbánní společnosti. V rámci nacionálně homogenizačních a asimilačních plánů či projektů politiky nacionálně územní expanse se pak tyto posuny začaly dramaticky týkat i méně diferencovaných venkovských oblastí a komunit. I jejich půda totiž začala být národně definovatelná.

I když jistě obecně lze vnímat období od poloviny 19. století do výbuchu I. světové války jako období převažujícího evropského míru, byla to doba bohatá na dílčí konflikty a v jejich zázemí začalo docházet právě k prvním eliminacím „překážejících“ nacionálních menšin. Počátek skutečně dramatických „moderních“ dějin genocid představuje masakr Arménů v turecké říši Abdülhamida II v letech 1894-96, které padlo za oběť mezi 80 a 300 000 osob. Vzhledem k tomu, že zbytky arménské populace nebyly vyhnány ze svého území a že formálně šlo jen o potlačení arménského povstání, nebývá však tento případ zahrnován do přehledů moderních etnických čistek. V zázemí těchto masakrů stálo

rozhodnutí evropských velmocí, které při uzavírání Berlínského míru z roku 1878 zavázaly poraženého tureckého sultána, aby garantoval bezpečnost křesťanských menšin a provedl reformy říše, které by jim umožnily rozvoj. Přehnané naděje, vzbuzené tímto usnesením v Arménech byly samozřejmě vzápětí zklamány a turecká říše se proti „destabilizaci křesťanskými menšinami“, kolaborujícími s nečinně přihlížejícími zahraničními mocnostmi, rozhodla „bránit“ masakry. Ty se – byť i v menším rozsahu - opakovaly až do počátku světové války. Vrcholem bylo pak vyvraždění, resp. vysídlení Arménů z východní Anatólie v roce 1915.

Počátek skutečně evropských etnických čistek bývá spatřován v hrůzách v době válek nově ustavujících se balkánských států, které bojovaly s tureckou říší o svobodu a nezávislost v letech těsně předcházející I. světové válce. Ve srovnání s utrpením Arménů tehdy vzbudil daleko menší pozornost evropské žurnalistiky osud tureckých menšin. Do života muslimského obyvatelstva severořecké Thrácie tvrdě zasáhlo obléhání Istanbulu bulharskou armádou v listopadu 1912. Většina tureckých rolníků tehdy uprchla před postupujícími Bulhary na druhý břeh Bosporu. O rok později v rámci druhé balkánské války naopak prchalo bulharské obyvatelstvo této oblasti na sever před postupující tureckou armádou. Istanbulská smlouva ze září 1913 měla pak v rámci mezinárodního zprostředkování ukončení války odstranit záminku příštích konfliktů: Na jasně vymezeném území upravovala výměnu zbývajících 100 000 Bulharů a Turků. Výbuch světové války zabránil naplnění smlouvy. Stala se však modelem meritorního řešení i formálním příkladem pro podobné situace a smlouvy příštích období.

První světová válka přinesla na západě a především na východním bojišti velké migrace obyvatelstva, prchajícího z boji zasažených území, ale také první rozsáhlé vysídlovací akce, uskutečněné jako kolektivní trest některých národnostních skupin za údajnou velezradu mateřského státu. To byl případ židovských komunit vysídlovaných ze zázemí ruské fronty do sběrných táborů či odesílaných na východ carské říše. Rakousko-uherská administrativa zas označila serenské Srby za nelojální agenty Srbska a ad hoc vysídli celou jejich populaci do bídy uherské pusty. Ještě brutálněji se Vídeň po vstupu Itálie do války po boku Dohody zachovala k trentinským Italům. Opět s odůvodněním, že jde o agenty nepřítelů, bylo 130 000 Italů roku 1915 transferováno do koncentračních táborů v uherské pustině, kde v úděsných podmínkách bez náležitého zásobování a lékařské péče zahynulo 40 000, tedy bezmála třetina internovaných. Ještě dnes to někteří rakouští historikové obhajují jako nutné válečné opatření. Stranou zájmu nadále zůstává systematická

genocida haličských ukrajinských venkovanů, které rakouská armáda brutálně likvidovala v zázemí fronty.

Nezávisle na tom se v prvních letech války v Německu vynořily – ve zvláště vyhocené podobě především v provoláních německé akademické inteligence, průmyslových a agrárních svazů a mezi částí generality – koncepty anektování rozsáhlých území na západě a zejména východě vilémovské říše. Měly to být anexe území, zbaveného dosavadního obyvatelstva nebo přinejmenším podstatné jeho části. Na západě šlo o připojení Belgie a severovýchodní Francie, uvolněné vysídlením francouzského obyvatelstva na západ do nitra republiky. Na východě šlo o „vyčištění“ pásu dobytého ruského území, dosud obydleného polským a židovským obyvatelstvem. „Polský pás“ měl být po válce osídlen repatriovanými Němci z Pobaltí a z Ruska. Tyto plány našly nadšené zastánce v maršálech Hindenburgovi a zejména Ludendorffovi. Naplnění vysídlovacích a přesídlovacích plánů sice zabránilo zhroucení centrálních mocností na podzim roku 1918, vlastní koncept však přežil do doby meziválečné.

V rámci pařížských mírových jednání po roce 1918 se před mezinárodní politikou objevil problém definice „národních států“. V nové podobě se etablovaly na velkých dílech území poražených – jazykově německy dominovaných – centrálních velmocí v národnostně po staletí smíšeném prostředí střední a východní Evropy. Bylo třeba vytýčit a mezinárodně garantovat jejich nově utvářené hranice. Wilsonova idea práva národů na sebeurčení přitom hrála do noty nově vznikajícím menšinám. Právě skutečnost, že utváření nových států tu probíhalo v souvislosti s mírovým jednáním s poraženým a rozvráceným Německem a Rakouskem, blokovala ovšem jakékoliv uskutečnění hlasitě projevovaných snah německých menšin o svobodné připojení „jejich“ území, ke v poslední chvíli sjednocenému území obou poražených států. Z hlediska vítězných mocností by požadované vytvoření univerzálního německého (nadto socialistického) státu v centru Evropy znamenalo posílení, nikoliv oslabení poraženého, ale nadále obávaného Německa. Aktuálně tedy rozhodla mocensko-bezpečnostní hlediska. Otázka postavení a práv menšin byla velmocemi předána nově založené Společnosti národů.

Na Turecko (jako na exemplární příklad) se pohled Evropy zaměřil počátkem 20. let, kdy po ztroskotavším řeckém pokusu o dobytí Malé Asie a po kemalovské protiofensivě hledala na přelomu let 1922 a 1923 mezinárodní konference ve švýcarském Lausanne způsob, jak ukončit krvavý konflikt a trvale eliminovat jeho záminku: tj. existenci řeckých a tureckých menšin na území druhého státu. Z 1,5 milionové řecké menšiny, usedlé v Anatolii, sice milion lidí uprchl před tureckou protiofensivou, zbývalo však ještě půl milionu řeckých

rolníků a naopak v Makedonii žila obdobně silná – Řeckem nemilovaná – turecká menšina. Diplomaté – ovlivnění teoriemi švýcarského etnologa Georgese Montandona – dospěli k názoru, že jediným možným „humanitárním“ řešením je rozdělení smíšených populací.

Smíšené oblasti měly ovšem agrární charakter a obyvatelstvo pevně lpělo na zděděné půdě. S dobrovolně akceptovaným přesídlením nebylo tedy možno počítat. Diplomaté ostatně soudili, že menšinové obyvatelstvo nechápe příčiny svého utrpení ani východiska z této situace a že musí být – ve vlastním zájmu – k přesídlení donuceno. Výsledkem byla nucená výměna obyvatel v dosud nebývalém rozsahu. Již během konference ovšem politici, shromáždění v Lausanne dostali informace, že přesídlení přineslo „zachraňovaným“ ještě větší utrpení než předchozí válka. Ztráty na životech anatolských Řeků, kteří během špatně zajištěné lodní přepravy hromadně umírali vedrem, vysílením a žízní, dosáhly třetiny jejich počtu. (To je bezmála úroveň ztrát za nacistických pochodů smrti z konce II. světové války.) To samé platí pro balkánské Turky, jichž do cílové oblasti dorazilo jen 356 000. Zbídačení a psychické utrpení přeživších nebylo „usmiřujícími se státy“ takřka vůbec bráno v úvahu.

Diplomaté si tyto skutečnosti uvědomovali alespoň v náznaku: Lord Curzon, předseda lausannské konference, shrnul své pochyby o perspektivách nucené výměny obyvatelstva jako o přijatelném humanitárním řešení podobných konfliktů do formulace, že jde o dalekosáhle špatné a nebezpečné řešení, za které bude svět po sto let platit těžkou pokutu. Netušil, že se řešení řecko-tureckého případu přesto stane příkladem, jehož se v budoucnosti bude dovolávat celá řada expertů i politiků, a to především v jeho vlastní otčině. Desetiprocentní zakalkulované ztráty na životech vysídlenců pro ně nepředstavovaly problém hodný zmínky.

Pro střední a východní Evropu řešila otázku národnostních menšin a mezinárodní stability Společnost národů. Rozhodla se pro koncept ochrany menšin jako celků s tím, že tak bude garantována i stabilita států. Ty nebudou mít formální důvod k mezinárodním konfliktům, vedeným pod záminkou ochrany svých „trpících“ zahraničních menšin. Méně zdůrazňováno bylo, že toto řešení ve většině států (Československo představovalo v tomto směru evropskou výjimku!) znamenalo také omezení práv a rozvojových možností menšin. Dominantním cílem velmocí byla mezinárodní stabilita, nikoliv prospěch menšin.

Situace menšin v nově rozdělené střední a východní Evropě nebyla jednoduchá právě proto, že se do menšinového postavení dostali především příslušníci dosud vládnoucích národů: Němci a Maďaři. Již na ustavení nových států zareagovala podstatná část německého a maďarského etnika odchodem: západní Polsko např. opustilo na 800 000 německých obyvatel, menší skupiny zejména společensky výše postavených Maďarů odešly

ze Slovenska. Polsko-sovětský válečný konflikt pak vedl k nezanedbatelným přesunům ukrajinského a židovského obyvatelstva východní části Polska.

Již dvacátá léta ovšem znala také pokusy o nacionální homogenisaci některých států. Prvé aktivity vyvinula německá výmarská republika již roku 1923, kdy ministerstvo zahraničí, okouzlené výsledky lausannské konference, rozpracovalo koncept postupného stažení německých menšin z východní a jižní Evropy na říšské území. Zatím šlo ovšem o pouhou teorii.

Bylo by však chybou koncentrovat pozornost výhradně na aktivity výmarského a posléze hitlerovského Německa. S plánem nucených přesídlení velkých národních skupin přišla ve 20. a zejména ve 30. letech také sovětská vláda. Navázala tak na rusko-nacionální úsilí z doby před vypuknutím i v průběhu první světové války, kdy byli němečtí kolonisté přesídlováni z pohraničí říše do střední Asie a na Sibiř. Transfery se týkaly nejen Němců, kteří pustou černomořskou oblast osidlovali s carskými privilegii od poloviny 18. století, ale též slovanských i např. řeckých kolonistů. Na tyto koncepce navázala sovětská vláda snahou o „dobrovolnou“ kolonizaci sibiřských celin. Represe proti německým menšinám v evropském Rusku, ve střední Asii i na Sibiři byly ve 30. letech prováděny pod záminkou kolektivizace či proticírkevních kampaní, jindy jako součást boje proti agentům imperialismu. Výsledkem se v některých regionech stala likvidace většiny mužské části německé populace. Velké stalinské politicko-etnické čistky druhé poloviny 30. a počátku 40. let přinesly decimaci či nucené přesídlování „zrádcovských národů“, tj. Židů, Poláků i velkých skupin pobaltských a kavkazských národů do střední Asie a na Dálný východ. Na to navázaly důsledky dobovačných válek, které Sovětský svaz vedl v letech 1939-1941. Připomeňme jen osud půl milionu Finů, kteří po – hrdinské – porážce v „zimní válce“ dali přednost útěku nebo evakuaci na sever své vlasti před životem v sovětském impériu. Zbylých 90 000 Finů sovětská vláda vysídlila na Sibiř.

Zároveň byly v druhé polovině 30. let a zejména v první polovině 40. let některé přesídlované národy nebo národnostní skupiny Sovětského svazu (opět především sibiřští Němci, resp. více než půl milionu Němců z roku 1942 přes noc zrušené Povolžské německé republiky, ale také např. poamurští Korejci) masakrovány v rámci předem kvótami definovaných vln masových poprav mužské části populace nebo posíláním na nucené práce do sibiřských oblastí, z nichž nemělo být návratu. Z celkem 820 000 obyvatel severního Kavkazu, vysídlených v roce 1944 vojsky NKVD do stepí Kirgízie a Kazachstánu, nepřežila úvodní masakry, drastický transport a extrémně nuzné první měsíce ve středoasijských

lágrech třetina osob. O tom ale soudobá Evropa v podstatě „nevěděla“. Byla více než zaměstnána vlastními problémy.

Když se roku 1933 ujal moci v Německu Adolf Hitler, zařadil problematiku spojení všech Němců v jednotném nacionálním státě na čelné místo svého programu. Před přesídlením menšin dával ovšem Hitler v duchu všenněmeckého konceptu přednost „převzetí“ Němci obydlých území do říše. Tak tomu bylo v případě Sárska, tak lze charakterizovat „anšlus“ Rakouska, tak Hitler světu presentoval i otázku Sudet. A velmocí byly ochotny vnímat Mnichovský diktát nejen jako záchranu evropského míru na cizí účet, ale především jako „osvědčené řešení“ menšinové otázky. Ostatně i v rámci Mnichovské dohody bylo počítáno s transfery a výměnami obyvatelstva. Ovšem uskutečnilo se jen vypuzení velkého dílu české menšiny ze Sudet. Podle statistik české sociální péče odešlo mezi zářím 1938 a březnem 1939 z Německem odtrženého území vedle státních zaměstnanců dalších 139 000 českých, 10 500 německých a 18 000 národnostně se jako Židé deklarujících uprchlíků. Z území odtržených od republiky Polskem a Maďarskem a ze Slovenska se v českých zemích o příspěvky sociální péče do března 1939 přihlásilo 42 000 uprchlíků. Celkem se tak z rozhodnutí velmocí nuceně přestěhovalo přes 210 000 osob. Byla to až do vypuknutí II. světové války největší evropská nucená migrace od řecko-turecké katastrofy roku 1923. Hitlerovo obsazení zbytkového Československa znamenalo nejen konec důvěry v možnost důvěryhodných dohod s Německem, ale i konec modelu ochrany menšin. Ty napříště platily za nebezpečná ohniska evropských krizí a roznětky válek.

Generální linii přesídlení německých menšin východní Evropy do říše nastínil Hitler v projevu v říšském sněmu 6. října 1939. Podle jeho mínění měly být ony roztroušené „střepiny německého lidu“ navraceny do říše a ta měla získat lepší hranice, oddělující ji od slovanského světa, než dosud. Provedení rozsáhlého „upevnění německého národa“ bylo svěřeno Himmlerovi a SS. Celkem bylo „Heim ins Reich“ nuceně přestěhováno 550 000 severoitalských, východoevropských a balkánských „Volskdeutsche“. Do vedlejších aktivit tohoto projektu byly zabudovány takové přípravné akce k „vyčištění terénu“, jako bylo vyvraždění, resp. v několika fázích provedené vysídlení židovského, romského a slovanského obyvatelstva střední a východní Evropy. Do tohoto kontextu patřila i od roku 1942 běžící akce vysídlení českého obyvatelstva Protektorátu v pásu od Benešovska po Drahanskou vrchovinu. Jak podotkl znalec problematiky nucených migrací, Hans Lemberg, práh zábran ohledně toho, co je pokládáno za možné dělat s lidmi nebo se skupinami lidí, se od Hitlerova otevření nové dimenze nacionální homogenizace německého zájmového prostoru mezinárodně podstatně snížil.

Nešlo přitom o pouhé názorové výstřelky extrémních nacistů. Zásadní podkladový materiál, opírající se o plány a zkušenosti z první světové války i o rozsáhlý a důkladný historický, etnografický, sociologický a hospodářsko-geografický výzkum předložil v podobě memoranda v říjnu 1939 Theodor Schieder, po válce jeden z nejvýznamnějších představitelů západoněmecké dějepisné vědy. Jeho memorandum sumarizovalo výsledky více než deset let probíhajících výzkumů, na nichž se podílela řada významných historiků poválečného Německa. Všichni se v roce 1939 shodovali na odmítnutí principu sebeurčení národů a na přednostní nutnosti vyhnání, resp. exterminace zejména židů.

Myšlenka na perspektivní možnost řešení konfliktních mezinárodních situací cestou nucené separace smíšených populací nebyla ovšem cizí ani politikům demokratické části evropského politického spektra. Tak ve chvíli nejhlubší mnichovské krize poslal Eduard Beneš ministra Jaromíra Nečase s tajnou misí do Paříže: měl přeložit Leonu Blumovi návrh řešení situace: Československo odstoupí Německu pohraniční oblasti, ležící před linií opevnění. Republika se tak zbaví až 900 000 Němců. Německo se ovšem musí zavázat, že přijme další 1 milion sudetských Němců, vysídlených z československého vnitrozemí. Zbýlých 1,2 milionu Němců, „z poloviny demokratů, socialistů a židů“ již neměl být problém zvládnout. Nucený transfer tu byl předkládán jako akceptovatelné, relevantní řešení. Od tohoto plánu byla později v londýnském exilu odvozena varianta, podle níž by v poválečném Československu vznikly tři „německé“ kantony, do nichž by bylo nuceně sestěhováno obyvatelstvo německé národnosti. Tato varianta vnitrostátní nucené separace připadala německé sociálně demokratické emigraci a jejímu čelnému představiteli Wenzlu Jakschovi zcela přijatelná.

To se ale již velmocenské plánování ubíralo jinými cestami. Již v květnu 1940 bylo v Britském Foreign Research and Press Service, vedeného Arnoldem Toynbeem, připraveno prvé memorandum o stabilizaci poválečné Evropy prostřednictvím vytvoření nadnárodních federací ve středovýchodní a jihovýchodní Evropě. V tomto rámci britští, akademičtí plánovači (nezávisle na „odsunových“ koncepcích české nebo polské emigrační vlády nebo na radikálních názorech odbojových skupin) poprvé zakalkulovali nucené transfery, resp. výměny obyvatelstva ve východní části střední Evropy. Žádné stabilní poválečné řešení nebylo proveditelné bez transferu několika milionů Němců. Název ústřední části memoranda zněl „Transfer as a Contribution to Peace“.

Zklamání z krachu meziválečné menšinové politiky Společnosti národů, znechucení z německého zneužití zdánlivě skvělého mnichovského řešení problémů německé menšiny v Československu, šok z porušení mnichovských dohod již necelého půl roku po jejich

podepsání a zejména z rozpoutání druhé světové války přivedl pak spojenecké plánovače k přesvědčení, že stabilitu poválečné Evropy může zaručit jen generální eliminace menšin jako mezinárodně politického fenoménu. Stalo se tak v době, kdy státy protihitlerovské koalice zkonfiskovaly veškerý německý majetek na svém území a muže německé národnosti, kteří nenastoupili do spojeneckých vojenských nebo pomocných formací většinou internovaly. Američané totéž učinili s občany USA japonského původu. Zvýšenou dynamiku získala jednání o uspořádání Evropy a tedy i o způsobu eliminace menšin po zatažení SSSR a USA do války. Již v srpnu 1941 doporučil britský vyslanec v Moskvě Cripps v memorandu pro Foreign office, aby byly při úvahách o poválečném uspořádání Evropy vytyčeny strategické, vojensky hajitelné hranice, a to na účet Německa a jeho satelitů.

Podstatné pozornosti se této otázce dostala při moskevských jednáních britského ministra zahraničí Antony Edena s Vjačeslavem Molotovem v prosinci 1941. S představou rozsáhlých transferů německých menšin z Polska a Československa na západ již tehdy předběžně souhlasil i Stalin, který zároveň naznačil koncept „posunutí“ Polska na západ – opět na úkor Německa. Sovětské diplomacii šlo v té chvíli především o to, aby Británie smluvně akceptovala územní výsledky dobovačných válek, které Sovětský svaz vedl v letech 1939-40. V jejich rámci bylo na Sibiř, do Střední Asie a na Dálný východ vysídleno na 200 000 Poláků, desetitisíce Židů a statisíce příslušníků pobaltských národů. Spojenci s tím souhlasili.

Jedním z důvodů souhlasu mohl být i charakter německého vedení války „na východě“: generálové, kteří pod vedením náčelníka generálního štábu Haldera připravovali Plán Barbarossa, koncepčně počítali s tím, že při rychlém přepadu Sovětského svazu není možno zásobovat armády z Říše. Bylo zakalkulováno, že se Wehrmacht bude živit z prostředků dobývaného území, kde část obyvatelstva bude přímo likvidována, část následně zemře hladu. Celkový počet plánovaných obětí dobytí moskevské říše byl vyčíslen na 70 mil. civilistů. Jako průvodní jev bylo zaplánováno nebrání zajatců, resp. likvidace vojáků nepřítele bezprostředně po jejich zajetí. V tomto rámci byly do podzimu 1941 – většinou bez zatěžující dokumentace - vyvražděny až 3 mil. zajatých rudoarmějců. Válka měla koncepčně podobu boje o uprázdněné území. I když německá armáda posléze z praktických důvodů přešla k masovým odvodům civilistů i zajatců na nucené práce v zázemí fronty i na území říše, trvalým jevem bylo, že zejména později při ústupových bojích na Ukrajině a v Bělorusku po sobě většina německých divizí zanechávala vylidněnou „spálenou zemi“.

Roku 1942 se britská diplomacie jednoznačně rozhodla pro koncepci poválečného transferu německých menšin z východní části střední Evropy na západ Německa. Německo

nemělo být po válce rozděleno na několik států, ale dlouhodobě oslabeno ztrátou východních území a vyhnáním tamních Němců. V tomto kontextu je významné rozhodnutí britského válečného kabinetu z 6. července 1942 o prohlášení mnichovské dohody za neplatnou a o poválečném transferu německých menšin ze střední a jihovýchodní Evropy. Rozhodnutí sice padlo bezprostředně po heydrichiádě, nebylo však – již jen s ohledem na daleko širší záběr konceptu transferu – bezprostřední reakcí britské vlády na Lidice, nýbrž vyvrcholením dlouhodobého vývoje britské koncepce. V memorandu, které Eden předložil britské vládě, jsou v souvislosti s poválečným „odsunem“, pokládáným za nutný, vzpomenuty především rozsáhlé Hitlerovy a sovětské nuceně přesídlovací akce. Koncepti vyhnání a transferu německých menšin z osvobozených území přijal za svoji i De Gaullův Národní výbor svobodných Francouzů. Že po válce dojde k té či oné formě podstatné redukce německé menšiny v Československu a v ještě daleko větší míře v Polsku, bylo od té chvíle jasné Benešově exilové vládě i odbojářům v Protektorátu. Je logické, že tento plán s nadšením přijaly jak exilové vlády, tak domácí odboj.

Winston Churchill formuloval vůči Edvardu Benešovi své stanovisko před jednáním se sovětským vedením roku 1943 slovy: *„Transfer obyvatelstva je nezbytný. Kdo chce opustit baltské státy, ať jde. To platí i pro Východní Prusko, jestli připadne Polákům a taktéž pro obyvatele ze Sudet. Dostanou krátkou lhůtu, aby si vzali to nejnutnější a šli – doufám, že to u Rusů prosadíme. Osvědčilo se to před lety v Turecku a Řecku a osvědčí se to i teď.“* Zástupci amerického State Departmentu byli podobného názoru. Podobně radikální byl i prezident USA F. D. Roosevelt. Ten se v rozhovoru se zástupcem polského hnutí odporu Janem Karskim souhlasně vyjádřil k představě velení Armii Krajowej, že po osvobození Polska bude rozpoutána krátká vlna krajního teroru vůči německému – za války přistěhovalému i trvale usedlému – německému obyvatelstvu, která je pohne k urychlenému „dobrovolnému“ vystěhování. V prosinci 1943 se pak v Moskvě potvrdilo, že české představy poválečného transferu Němců akceptuje jak sovětské ministerstvo zahraničí, tak i sám Stalin.

I když se velmoci dohodly na poválečném transferu, první nucené evakuace německých menšin z východní Evropy začaly v nacistické režii. Podle Hitlerova rozkazu o vyklizení, a zničení nepříteli postupovaných oblastí, resp. o vystěhování všeho obyvatelstva před ústupem německé Wehrmacht, vydaném dva týdny po pádu Stalingradu 14. února 1943, neměl na území, kam postupovala Rudá armáda zbýt ani jeden občan Velkoněmecké říše. Masový charakter nabyly evakuace a útoky poté, co počátkem roku 1944 Rudá armáda vstoupila na území Východního Pruska a zahájila okupační politiku masakrem německého

obyvatelstva vesnice Nemmersdorf. Masakr byl nacistickou propagandou „tvůrčím způsobem“ využit a- v podstatě proti vůli armádního velení – tím začala gigantická akce stahování německého obyvatelstva před frontou do centra říše. Utečenecké trény při tom blokovaly komunikace a komplikovaly život bojujícím jednotkám Wehrmachtu. Osud masy běženců byl tragický. Spolu s východoevropskými Němci prchala na západ i část baltského a slovanského, po traumatických zkušenostech třicátých a čtyřicátých let ostře antisovětsky naladěného obyvatelstva již jednou krvavě sovětisovaných zemí.

Ztráty na životech, k nimž došlo v rámci této nucené i spontánní, úředně jen z části podchytené evakuace, nebyly dodnes přesně vyčísleny, ale jdou do statisíců. Regionální rozdíly přitom byly ohromné. Jestliže např. nacistická evakuace „karpatských Němců“ proběhla spořádaně, Východní Prusko bylo nacisty evakuováno v největším spěchu a chaosu. Německé obyvatelstvo slezské části Sudet nebylo včas propagandisticky připraveno na opuštění svých domovů a zarytě se bránilo nucené evakuaci, probíhající paralelně s odvodem chlapců nad 14 let a starců do jednotek Volkssturmu, vrhaných vstříc zbytečné smrti na frontě.

Je ironií doby, že v téže době, v zimě 1944/45 začali západní spojenci, kteří konečně přenesli válku na německé území, poněkud upravovat svoji dosavadní, v otázkách nucených transferů radikálně koncipovanou, politiku. (Britové např. dlouho odmítali pojímat nucené transfery sudetských Němců pojímat jako formu „trestu“ – vyslovovali totiž obavy, že kdyby byli takto potrestáni pouze prokazatelní nacističtí aktivisté a váleční zločinci, byl by celkový objem transferu příliš malý.) Najednou se však ukázalo se, že i když Německo není „osvobozováno“, nýbrž dobýváno a okupováno, je přece nutno vynaložit mnoho sil na zásobovací, zdravotní a ubytovací stabilizaci populace takřka úplným rozvratem postižených obsazených území. Proudů fyzicky i psychicky devastovaných, hladových a nemocných německých uprchlíků představovaly pro spojeneckou okupační správu zátěž a destabilizující prvek. Vedle vysídlenců a běženců bylo totiž na dobytých územích nutno zvládat a zaopatřovat také množství osvobozených, většinou zubožených, podvyživených a nemocných vězňů a koncentráčníků, resp. válečných zajatců ze všech evropských národů a regulovat snahy milionů nuceně nasazených, v chaosu závěru války nejednou desperádních dělníků z celé Evropy, toužících po rychlém návratu domů.

Zejména z amerických armádních kruhů proto vzešly pragmaticky motivované výzvy k racionální redukci příliš rozsáhlých nucených migrací a především k omezení „vyhánění“ Němců z jejich sídel. Velmi nahlas se také ozval britský a americký tisk, kriticky referující o katastrofálních poměrech na dobytém, území. Důrazně upřednostňovány byly

stabilizovanější a ve správním ohledu pak méně náročné, humánnější a organizované transfery, rozložené do delších časových úseků. Odpovědí nově ustavených národních vlád – včetně československé - byly armádou organisované masakry německého obyvatelstva, které měly jasně doložit nemožnost jakýchkoliv alternativ k rychlé separaci. Situaci stabilizovalo a jasně formulovanou podobu dostalo úsilí o „ordely and humane“ postup nuceného vysídlení německých menšin ze střední a východní Evropy až na Postupimské konferenci na přelomu července a srpna 1945.

Je obecněji symptomatické, že z exilu se navrátilí vlády malých spojenců velmocí tvrdě trvaly na provedení slíbených vysídlovacích projektů. Příkladem poslouží Nizozemí, jehož poldry německá armáda zatopila v roce 1944, aby zabrzdila spojeneckou ofensivu na Arnheim. Holanďané, kteří hned po válce bez formalit vyhnali malou, asi padesátitisícovou německou menšinu, tvrdohlavě – přes kritická slova nizozemských biskupů - trvali na přidělení slíbené kompenzace za poldery, a to v rozsahu většiny území dnešního Severního Porýní Westfálska. Území bylo samozřejmě nárokováno bez obyvatelstva. Holanďané však naráželi na zařatý, pragmaticky motivovaný americký odpor, který se jim podařilo překonat jen symbolicky: Nizozemí dostalo pouze úzký proužek německého území ... který v 60. letech vrátilo Spolkové republice.

V poválečné Evropě představuje obzvlášť specifický příklad polská situace, resp. polské vyhnání a vysídlení německých menšin z obnoveného polského státu. Poláci byli roku 1939 atakováni ze dvou stran: „pakt Ribbentrop – Molotov“, likvidoval polský stát ve prospěch obou momentálně spojeneckých socialistických mocností a přiřkl Sovětskému svazu východní část historického Polska, tzv. „kresy“, včetně klíčových městských center. Západní část Polska byla Hitlerem zčásti přiřčena k Říši, zčásti přetvořena v tzv. Generální guvernament. Po přepadu Sovětského svazu Hitlerovou Wehrmacht Rusové cestou nastolování hotových skutečností postupně dotlačili západní spojence k uznání ruské části zisků paktu s nacisty. To znamenalo radikální okleštění polského státu, tedy něco, co polské exilové vlády v Londýně i polský odboj ve vlasti vnímal jako spojeneckou zradu na Polsku a Polácích.

Aby západní spojenci Polákům usnadnili smíření se s ruskou expanzí, které nebyli schopni ani ochotni čelit, vstoupili na cestu kompenzací: Poválečnému Polsku byla s předstihem přiřčena většina území Východního Pruska (původně i s Královcem, který pak ale Rusové podrželi pro sebe), Gdansk se zázemím a Horní Slezsko. Na více reálně nestačila polská osidlovací kapacita. Válka a nacistické masakry si vyžádaly 2 miliony polských křesťanských životů a přes 3 miliony polských židovských mrtvých. Již původní britsko-

americký koncept počítal s vyhnáním a vysídlením 3,5 milionů Němců. Poté, co se v Lublinu pod sovětskou kuratelou ustavil „národní výbor“, který postupně přejímal správu polských území, osvobozených rudou armádou, začal se však výměr budoucího Polska a tedy i nuceného vysídlení Němců podstatně rozšiřovat, až nová západní polská hranice dosáhla na Odru a Nisu. Západ sice protestoval, v Postupimi však nakonec před Stalinem kapituloval. Podle odhadu Spolkového archivu z roku 1989 zahynulo při útěku a vyhánění z území dnešního Polska v letech 1944–45 asi 400 000 německých civilistů.

Skutečnost, že rozsah i charakter vyhnání a vysídlení zejména Němců, ale také Maďarů, Italů a dalších národnostních menšin z území obnovovaných národních států, zásadním způsobem na západě i východě závisel na pragmatické vůli spojeneckých velmocí, lze dokumentovat na maďarském případě, Maďarská prozatímní vláda již v dubnu 1944 v souvislosti s přípravou pozemkové reformy požádala Spojeneckou kontrolní komisi o souhlas s vysídlením 300 000 Němců ze země. Spojenci, zejména Američané, kupodivu ochotně souhlasili a měli zájem o dokonce až půl milionu přesídlenců. Chtěli ale především dělníky stavebních profesí, které by nasadili na obnovu zničených německých velkoměst. Donauschwaben byli ale hlavně zemědělci. V roce 1946 bylo proto nakonec odsunuto „jen“ 150 000 Němců do americké zóny a o rok později dalších 50 000 do sověty okupovaného východního Německa.

Podobně „pragmaticky“ a v kooperaci nově ustavené prozatímní vlády s velmocemi byl motivován také „odsun“ Němců z Rakouska. Nešlo – samozřejmě – jen o německé obyvatelstvo, přivandrovanší během války nebo vyháněné a transferované z československého nebo např. maďarského území. Zde se rakouská reprezentace, kancléř Karl Renner a dolnorakouský hejtman Leopold Figl rychle dohodla se Sovětským svazem na uzavření hranic a odmítala připustit dokonce i spojení rodin, žijících na opačných stranách česko- a moravskorakouské hranice. Argumentem byla nutnost eliminovat zamoření Rakouska sudetoněmeckými nacisty. Skutečnost, že osmimilionové Rakousko mělo osmisettisícovou NSDAP a poskytlo Říši i silné kontingenty SS, v této argumentaci nehrály roli. Motivace rakouských politiků spočívala v obavě z prohloubení těžké zásobovací krize a z chaosu, který v zemi vyvolávaly transporty namnoze velmi zubožených německých běženců a vysídlenců.

Vysídlení se ovšem neomezovalo jen na přechodné obyvatele alpských zemí. Rennerova socialistická vláda použila na radu spojenců koncepčně podobného klíče jako poválečné Československo: Vysídlení bylo vztaženo i na všechny Němce, kteří sice žili v Rakousku již před březnem 1938, ale neměli rakouské státní občanství. Vysídlení –

obdobnými nákladními vlaky jako odvážely Němce ze Sudet - s nimi většinou byli i jejich rakouští rodinní příslušníci, resp. společně „smíšené“ německo-rakouské děti. Vídeňský historik Oliver Rathkolb k tomuto říká: „Statisíce ´říšských Němců´, mužů, žen a dětí, byly v letech 1945/46 – bez jakéhokoliv vyrovnávání se s jejich politickou zodpovědností – transportovány z Rakouska do Německa.“ Předpokladem rozsáhlé akce byl souhlas a aktivní součinnost všech okupačních velmocí.

Vysídlovací koncepty, k nimž se spojenci rozhodli v letech 1942 – 1943, měly koncepčně stabilizační charakter a opíraly se nadto o dobovou představu „kolektivní viny“ všech Němců, kteří se nezapojili do boje proti nacismu nebo se nestali jeho obětmi. V americkém exilu žijící Thomas Mann formuloval svůj názor na „úhrnnou nacionální vinu“ Němců v relaci BBC 30. prosince 1945: *„Komu již dávno zešedl svět, když si uvědomil hory nenávisti, které se vztyčily kolem Německa, kdo si již dávno v bezesných nocích maloval, jak hrozná bude odplata, která na Německo dopadne za nelidské skutky nacistů, ten nyní v tom, co se Němcům děje od Rusů, Poláků nebo Čechů nemůže se vši lítostí vidět nic jiného, než jen mechanickou a neodvratnou reakci na zločiny, které spáchal lid jako celek, přičemž, bohužel nehraje roli ani individuální spravedlnost, ani vina a nevina jednotlivce.“*

Úhrnně se uvádí, že útěk, vyhnání nebo vysídlení postihlo na 12, podle novějších odhadů snad jen asi 10 milionů Němců, kteří původně žili mimo území dnešní SRN a v letech 1945 – 1947 tu našli útočiště a posléze nový domov. Celkem se odhaduje, že v letech 1944 – 1948 bylo donuceno natrvalo nebo na podstatnou dobu opustit svoji vlast 20 až 30 milionů evropských civilistů. Většina národnostních menšin z mapy Evropy v této době skutečně vymizela.

Velká část historické i politické literatury a publicistiky se utápí v moralisování nad dekry i amorálností konceptu tzv. odsunu. Nechce vzít na vědomí, že to byla pouhá součást dobových, v jádře velmocensky účelových projektů stabilizace a mocenského přerozdělení kontinentu, ale i vyrovnání se osvobozených evropských společností s megazločiny nacistů, a to včetně zločinů jimi i jen iniciovaných. Jak nejnověji obecně formuloval vídeňský historik Philipp Ther: Lokální společnosti zvládnou zorganizovat místní masakry. Nucené migrace (zejména pak nevratného druhu) jsou však vždy iniciovány a garantovány velmocemi! Nepominutelnou veličinou zůstával nadto v poválečné Evropě až hysterický strach z obnovy moci Německa a Němců. Morální zodpovědnost jednotlivých národů, občanských společností a zejména jednotlivců spočívala za těchto podmínek v tom, jak a jakou formou, resp. s jakou mírou lidskosti se kdo v těžké, bezprostředně poválečné době postavil k praktické realizaci nacionálně separačních koncepcí.

Poválečnou Evropu však nakonec spíše než národnostní homogenisace na desetiletí stabilizovaly linie studené války. Princip kolektivní viny byl odmítnut v Chartě lidských práv OSN v prosinci roku 1948, zákaz nucených migrací jako politického nástroje nebo trestu vydala OSN až roku 1962. Studená válka vnitroeurospké nucené migrace vyloučila. Doba po jejím konci však toto téma znovu otevřela tragédiemi v bývalé Jugoslávii a na Kavkaze. Ukazuje se však, že mezinárodní moc dokáže nakonec zabránit vyhnáním a vysídlením, resp. umožnit návrat alespoň části vyhnanců. Problémem ovšem zůstává, jak řešit cílené armádní exterminace menšinového obyvatelstva (Srebrenica).